

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ*

¹*Сыбанбаев Қалмұрат Үсенұлы, ²Оздемир Ибрагим,*

³*Кельдинова Айман Бауржановна*

¹*Kalmurat.sybanbaev@narxoz.kz, ¹ibrahim.ozdemir@uskudar.edu.tr,*

³*aimana_th@mail.ru*

¹*Нархоз университеті (Алматы, Қазақстан)*

²*Ускюдар Университеті (Стамбул, Түркия)*

³*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

¹*Kalmurat Subanbayev, ²Ozdemir Ibrahim, ³Aiman Keldinova*

¹*Kalmurat.sybanbaev@narxoz.kz, ²ibrahim.ozdemir@uskudar.edu.tr,*

³*aimana_th@mail.ru*

¹*Narxoz University (Almaty, Kazakhstan)*

²*Uskudar University (Istanbul, Turkey)*

³*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ ойшылдарының философиялық идеяларындағы сабақтастық мәселесі көтеріледі. Сонымен қатар, қазақ философиясының ислам философиясымен сабақтастығының негізгі идеялары мен ықпал етуінің алғышарттары қарастырылады. Ғылыми мақаланың мақсаты – қазақ философиясы мен ислам философиясының өзара сабақтастығының нәтижесі ретінде пайда болған бірыңғай қайнар көздерінің ерекше мысалдарын келтіру. Сондай-ақ, авторларды бұл философиялық ілімдер, олардың даму тарихы қызықтырып, Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларын астарлы зерттеуге назар аударылды. Бұл ғылыми зерттеу қазақ философиясы мен ислам философиясының өзара байланысының маңызды ерекшеліктерін көрсете отырып, қолданыстағы теория тұрғысынан қазақ философиясын жаңа тұжырымдармен толықтыра отырып, қолдайды. Зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығы оның қазақ философиясы мен ислам философиясы тарихы саласындағы мамандандырылған ғалымдар үшін үлкен қызығушылық тудыратындығымен айқындалады.

Түйін сөздер: қазақ философиясы, ислам философиясы, тарих, сабақтастық.

* Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК-нің №OR11465461 («Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу») тақырыбындағы ғылыми бағдарлама аясында әзірленді.

Кіріспе

Бұл ғылыми-зерттеу жұмысы қазақ философиясының дәстүрлі тақырыптары мен проблемаларын, маңызды тұстарын жинақтай отырып, ислам контекстіндегі мәңгілік философиялық мәселелерді де, исламдық діни ойда туындаған алуан мәселелерді де қамтиды. Ғылыми жұмыс кең оқырмандар назарына арналған, студенттерден бастап, ғылымға мойынсұнған ізденушілер үшін де ұсынылған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – қазақ философиясына, атап айтқанда оның тарихи контексте қалыптасуына деген қызығушылықтың артуына байланысты туындайды. Қазіргі уақытта қазақ философиясының қалыптасу негіздерін және оның ислам философиясымен сабақтастық байланыстарын зерттеуге ғылыми қызығушылықтың өзектілігі, ең алдымен, қазіргі қазақ философиясының дамуына қызмет ете алатын ғылыми түсініктерді қабылдау мүмкіндігімен түсіндіріледі. Сабақтастық мәселесі, өткенді мәдени мұра ретінде қабылдаумен байланысты туындаған философияда маңызды орын алатын феномен. Ол қоғамның өзгеруі, құндылықтарды қайта бағалау жағдайында ерекше өзектілікке ие болуымен белгілі.

Зерттеу тақырыбының мақсаты – қазақ философиясы мен ислам философиясының өзара сабақтастығы нәтижесінің көрінісін айқындау, сонымен қатар XIX ғасырдың орта тұсы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ ойшылдарының шығармашылығында ислам философиясының элементтерінің көрініс табуы негізінде мысалдар келтіре отырып, олардың философиялық-діни идеяларын зерттеу.

Қазақ философиясының сабақтастығын теориялық талдаудың қажеттілігі ұлт тарихында пайдаланылған, қоғамның рухани-адамгершілік сипатын анықтаған және оның мәдениетін сипаттаған дүниетанымдық ұстанымдарды анықтаудан тұрады. Сондықтан әр түрлі әлеуметтік-тарихи жағдайларда сабақтастық сипаттамаларын түсіну және қолдану өте маңызды, өйткені олар қазіргі қоғамның өмірін жүйелеуге септігін тигізеді. Өткеннің жеке тәжірибесін зерттемеген және өз болашағына бағдар құрмаған қоғам радикалдылыққа бет бұруының қаупі бар. Демек, Мәңгілік елге айналу үшін ұлтымыздың мәдениетіндегі лайықты нәрсенің бәрін қабылдай білуіміз керек.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл жұмыста зерттелетін тақырыптың тұтас сипаттамаларын, олардың жеке белгілеріне қатынасын негіздеуге мүмкіндік беретін жалпы теориялық талдау әдістері қолданылады. Бұл абстракциялау әдісі, яғни оның құрамдас элементтеріне аналитикалық бөлу, оның қасиеттерін,

ішкі мазмұнын анықтау әдістері. Олармен қатар ғылыми зерттеуде салыстырмалы философия әдісі қолданылады, оның көмегімен авторлар Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастарының философиялық негіздерінің ерекшеліктерін, сонымен қатар ойшылдың еңбектерінің мәнін білуге ықпал ететін мәтіндік және герменевтикалық талдау әдістері пайдаланылады. Қазақ философиясы мен ислам философиясындағы сабақтастықты айқындау үшін салыстырмалы-компаративистік талдау жүргізілу мәселесі де қарастырылады.

Сабақтастық философиялық категория ретінде

Қазіргі таңда қазақ қоғамының рухани мәдениетіндегі сабақтастықты зерттеудің теориялық-әдіснамалық мәселелерін ашу да қазақ философиясындағы зерттеулердің перспективалық бағыттарының бірі болып табылады. Бұл міндет біздің тарихи өткеніміздегі көптеген құбылыстарды түсіндіру үшін көмекші әдіснамалық құралдардың бірі бола алады.

Мәдениеттегі тарихи сабақтастықты түсіну «сабақтастық» ұғымын жан-жақты талдауды қамтиды. Тарихи тұрғыдан сабақтастық мәселесін алғашқы зерттеуді XIX-XX ғасырлардағы кейбір батыс философтарының танымдық және мәдени еңбектерінен табуға болады. Г.В. Гегельдің, А.Дж. Тойнбидің, С. Хантингтонның, К. Ясперстың, О. Шпенглердің еңбектерінде сабақтастық феноменінің тұжырымдамаларына ерекше назар аударуға тұрарлық.

Г.В. Гегель өткеннің рухани мұрасының оңтайлы аспектілерін қолдана отырып, тарихи процестің заңдарын талдау негізінде сабақтастық тұжырымдамасын жасады. Оның пайымдауы бойынша, сабақтастық өздігінен жүзеге асырылмайды, ол үшін мәдениеттер мен ұрпақтар арасында байланыс болуы керек. Бұл байланыс диалог немесе қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады [1, 67 б.].

А.Дж. Тойнби да тарихтағы адами қатынастар туралы маңызды пайымдаулар жасай отырып, сабақтастық механизмін талқылайды. Бұл механизмнің негізі ретінде адамды көрсетеді. Адамзатқа ғасырлар бойы жинақталған білім мен тәжірибені, сондай-ақ адамгершіліктің асыл қағидаларын мойындау немесе мойындамау тән. Сабақтастықтың түпкі мәні адамзаттың ғасырлар бойғы тәжірибесінің шеберлігін сақтау емес екенін де біле жүру маңызды. Себебі, сабақтастықтың басты мақсаты - озық тәжірибені интернационалдандыруға ықпал ете отырып, әркімге адамның қадір-қасиетін ешқашан жоғалтпайтын рухани және саналы азамат болуға көмектесу болып табылады. Содан кейін ғана, жер бетінде

адам баласы өмір сүргенше сабақтастық қызметі ешқашан үзілмейді деген механизм осы тұжырымдамадан қалыптасқан [2, 112 б.].

И.Т. Фролованың құрастырған философиялық сөздігінде көрсетілгендей: «Сабақтастық – даму процесінде жаңа мен ескінің арасындағы объективті қажетті байланыс, теріске шығару заңының маңызды белгілерінің бірі. Метафизикадан айырмашылығы, материалистік диалектика ауырлық центрін табиғаттағы, қоғамдағы және ойлаудағы прогрессивті даму процестерін зерттеуге аударады. Материя қозғалысының формаларының генезисі қозғалыстың әр жоғары формасы төменгі деңгейлермен байланысты бола отырып, оларды жоймайтындығын, бірақ дамуды сапалы жаңа деңгейге көтеріп, өзіне бағынатындығын көрсетеді. Диалектикалық тұрғыдан түсінілген теріске шығару тек ескіні жоюды ғана емес, сонымен қатар алдыңғы сатыларда қол жеткізілген прогрессивті, ұтымды дамуды сақтауды және одан әрі дамытуды білдіреді, онсыз өмірде де, танымда да алға жылжу мүмкін емес. Сабақтастық процестерін дұрыс түсіну әлеуметтік даму заңдылықтарын, ғылымның, мәдениеттің және өнердің ілгерілеуін талдау үшін, өткен жетістіктерге сыни көзқараспен және мәдени мұраны нигилистік теріске шығарумен күресу үшін ерекше маңызды» деп белгіленген [3, 340 б.].

Қазақстандық ғалым Э.Т. Құрманалиеваның зерттеулерінде келесі бір пайымдау көрсетілген: «... Авеста, сақтар мен ғұндардың мәдениеті, Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, әл-Фараби, Ибн Сина, Жүсіп Баласағұни, Махмуд Қашқари, Қожа Ахмет Яссауи және Шығыстың басқа да белгілі тарихи тұлғаларының қызметі, қазақ философтарының, ақындар мен жыраулардың ойы ұрпақтардың тарихи тәжірибесінің сабақтастығы нәтижесінде жүзеге асырылды» [4, 27 б.].

Осылайша, тәжірибе мен дәстүр сабақтастығы XV-XVIII ғасырлардағы қазақ философиясының қалыптасуы мен одан әрі дамуында көрініс тапты. Осыған байланысты «сабақтастық» атты философиялық категориясы қазақ қоғамының тарихи қалыптасуы мен мұрасын қабылдауда ғана емес, одан әрі қарқынды дамуының жақсы әдіснамалық құралы бола алды.

Тарихи сабақтастықтың неғұрлым айқын тетігі ауызша тарихи білім (шежіре) негізінде ұрпақтар тәжірибесін ретрансляциялау қамтамасыз етілген кезде қазақ қоғамының әлеуметтік дамуында көрініс тапты. Шежіре дәстүрі қазақ халқы үшін ең негізгі мәдени-тарихи дәстүрлердің бірі болды. Қазақ қоғамындағы шежіре мәні бойынша бүкіл қоғамдық өмірдің дамуын бағыттайтын идеологиялық институт құрылды. Мәселен, Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты ғалымдардың қызметінің арқасында қазақ шежірелерін ауызшадан жазбаша нысанға көшті. Нәтижесінде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерінде қазақ халқының тарихи-генеалогиялық білімінің үлгілері жинақталып, жазбаша жазылды.

Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин қазақтардың дәстүрлі мәдениеті мен философиясының түрлі аспектілерін зерттеуге баға жетпес үлес қосты. Олар еуропалық зерттеушілерге қазақ қоғамының тарихы мен философиясын зерттеуге қуатты серпін бере білді. Бұл жерде В.В. Бартольдтың зерттеулері үлкен қызығушылық тудырады.

Қазіргі кезеңдегі бірқатар еңбектер дәстүрлі қазақ қоғамының діни санасының ерекшелігін анықтауға арналған. Осы зерттеушілер арасында бірінші кезекте XV-XVIII ғасырлар арасындағы кезеңіндегі дәстүрлі қазақ қоғамының рухани мәдениетіндегі тарихи сабақтастықты талдауға арналған А.Т. Төлеубаев, М.С. Орынбеков, М.Х. Әбусейітова, А.М. Нұрғалиева, Р. Мұстафина, А.К. Сұлтанғалиева, А.К. Муминов, Л.Г. Ерекешева, Н.Д. Нұртазинаның жұмыстарын атап өтуге болады.

Қазақ философиясының ислам философиясымен сабақтастығы

Ислам ойшылдары әлемдік аренадағы философиялық ілімдердің тарихына және жалпы адамзаттың рухани тұрғыдан қалыптасуына көптеген ерекше идеяларды енгізді. Ислам дінін қабылдап, оның мәдениеті мен дәстүрлерін өзіне сіңіріп, олардың сабақтастығы нәтижесінің көрінісінің бірі – қазақ философиясы екені белгілі. Қазақ философиясының қалыптасуына ислам философиясының ықпалын қарастыру үшін, алдымен ислам философиясының қалыптасуының алғышарттарын айқындау қажет. Оның себебін, Жұмағұлов К.Т. түсіндіруімен байластыра аламыз: «Жаңа мыңжылдықта адамзат болашақ әлемнің контурларын анықтау проблемасына тап болды. Бүгінгі таңда әлем тарихы көптеген жолдармен халықтардың рухани өзара әрекеттесу дәстүрлерін анықтай бастады. Осыған байланысты, бұрынғы стереотиптерден алыстап, ежелгі дәуірден, орта ғасырлардан бастап бүгінгі күнге дейінгі әлемдік мәдениет пен жалпы әлемдік өркениеттер проблемаларына үлкен назар аудару керек» [5, 69 б.].

Мәселен, классикалық ислам философиясының негізгі қайнар көзі – ислам дінінің өзі. Ислам – өзінің айналасында жаңа әлеуметтік қауымдастық және онымен бірге жаңа мәдениет қалыптастырған нағыз руханилықтың ядросы. Ол мұсылмандар үшін жаңа өмірлік бағыт-бағдар беріп, әлем мен өмірді түсінудің жаңа негіздерін ұсынды. Ислам философиясының бірден-бір бастауы – Құран, сонымен қатар одан алынған және түсіндірілген идеялар. Құран исламда «Құдайдың сөзі» деп саналады, яғни керемет, ерекше және тек Құдайға белгілі ақпарат ретінде ұғынылады. Оның негізінде философия экзегетика ретінде қалыптасты, яғни «түсіндіру» жанрында одан әрі дамыды. Хронологиялық тұрғыда ислам философиясының негізгі қайнар көздері ретінде исламға дейінгі үнді философиясы мен иран философиясымен қатар ертедегі мұсылмандар

мұра еткен ежелгі грек философиясын атап өтуге болады. Осылайша, ғасырлар тоғысында да, заман мен ғылым талаптарына сай, Құран тиісті зерттелу тұрғысынан талданды – теологиялық, лингвистикалық, заңды, метафоралық анализ негізінде. Осы талдаулардың кейбіреулері өз ұсыныстарын өрбітті – анық немесе жасырын да формалары тарады. Мысалы, Пайғамбар қайтыс болғаннан кейін шамамен бес жүз жыл өткен соң, теолог және мистик әл-Газали Құранға негізделген дәлелдердің бес түрін «әділ тепе-теңдік» ретінде ұсынды, оның көмегімен жердегі тіршілік иелерінің, яғни адамның ой-пікірлерінің ақиқаты немесе түпнұсқалығы осы әділ тепе-теңдік бойынша анықталуы мүмкін. Түсіндірудің бұл формалары Аристотельдің категориялық силлогизмінің бірінші, екінші және үшінші фигураларының, сондай-ақ логикалық шартты және дизъюнктивті силлогизмдердің баламалары болып табылады.

Ислам философиясы – Араб халифатының құрамына кіретін халықтардың философиясы. Бұл философияның тілдері – араб және парсы. Ол сондай-ақ исламның діни дәстүрімен тығыз байланысты. Атап өту керек, ислам философиясы ұғымының бірнеше нұсқалары бар, солардың қатарында «араб-мұсылман философиясы» немесе «мұсылман философиясы» кездеседі. Өз кезегінде, оны ислам дүниетанымының үстемдігі дәуірінде пайда болған философиялық рефлексия дәстүрі деп түсіндіруге болады. Ислам философиясының тарихы үш негізгі кезеңнен тұрады: классикалық немесе ортағасырлық (VIII-XIV), постклассикалық (XIV-XIX), қазіргі (XIX ғасырдың екінші жартысы). Классикалық кезеңде бес негізгі философиялық бағыттар мен мектептер пайда болып, дамыды: мутазилизм, фәлсафа, исмаилизм, ишкарнизм және сопылық. Постклассикалық кезең жаңа дүниетанымға негізделген «әлемді жабдықтау» туралы мүлдем жаңа ілімнің негізін қалаушы Ибн Халдунның шығармашылығымен белгілі. Қазіргі кезең Батыс өркениеті жағдайында классикалық қоғамның өркениеттік негіздерін сақтау мүмкіндігін қарастырады.

Мұсылман мемлекетінің алғашқы ғасырларында ислам қоғамындағы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін діни және құқықтық қағидалар мен ережелердің белгілі бір жиынтығы болды. Христиан дініндегідей, исламдағы теология діннің өзі пайда болғаннан әлдеқайда кешірек дамыды. Алғашқы үш ғасырда ислам секталар мен әртүрлі бағыттағы ілімдер түрінде өмір сүрді, ал Ислам идеологиясы осы бағыттар мен секталардың күресі барысында қалыптасты. В.В. Бартольд атап өткендей, «Діннің жеке элементтері арасында логикалық байланыс орнату қажеттілігі тек кейінірек, даулардың әсерінен және басқа ұлтшылдармен туындайды» [6, 186 б.].

Сенім догмаларының дамуы мен түсіндірілуі халифаға емес, мемлекеттік немесе діни мекемелерге емес, жеке адамдарға, теологтарға

тиесілі болды. Бұл исламның ерекшелігі еді. Дінге сену шіркеуге мойынсұну деп жариялаған христиан дінінен айырмашылығы, ислам басынан бастап Аллаға мойынсұну ретінде қарастырылды. Көрсетілген қағидаттардың негізі қазақ философиясының қалыптасуына да әсерлі ықпалын тигізді.

Қазақ халқының ұлттық дәстүрлерінің рухани өзегіне айналған ислам қазақ философиясының негізгі сабақтастық компоненті болып табылатын этиканы, ғылымды, ағарту идеологиясын берді. Исламның барлық халықтар үшін, атап айтқанда, қазақ халқы үшін идеалды құрайтын, мәдениетті құрайтын рөлі өте маңызды екені сөзсіз.

Сопылықтың да сабақтастық құралы ретінде қазақ философиясымен байланысын зерттеудің үлкен перспективасы бар екенін атап өткен жөн. Қазірдің өзінде қазақ исламының сопылық негізі болғаны анық. Ерте орта ғасырларда көшпенділер негізінен сопылық миссионерлердің (мысалы, Қожа Ахмет Ясауи сияқты көрнекті өкілдерінің) арқасында мұсылман болды. Одан әрі Қазақстан жоғары морализммен, көшпенділердің психологиясына жақындығымен, өзінің уағыздарының көркемдік формасымен (астарлы әңгіме, ақындық Қара сөздер, діни мәтіндер және т.б.) сипатталатын исламның сопылық нұсқасына бет бұруды жалғастырды. Сопылық ежелгі ақындардан бастап Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына дейінгі қазақ философиясының барлық көрнекті қайраткерлерінің дүниетанымына үлкен әсер етті.

Абай Құнанбайұлы – қазақ ақыны, композитор, ағартушы, ойшыл, қоғам қайраткері, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы және оның бірінші классигі, ағартылған ислам негізінде еуропалық мәдениетке жақындау рухындағы мәдениетті реформалаушы.

Абай Құнанбайұлының дүниетанымының қалыптасуына ислам ойшылы, калам матуридизм мектептерінің негізін қалаушы Әбу-Мансұр әл-Матуридидің көзқарастары әсер етті. Олардың кейбір тақырыптары бойынша діни сәйкестілігін байқауға болады. Осылайша, Әбу Мансұр әл-Матуридидің сенімін ұтымды пайымдау әдістері мен қағидаттарын талдау оның ежелгі түріктер заманынан бастау алатын қазақ халқының дәстүрлі гносеологиясымен өзара тығыз байланыстылығын көрсетеді. Мысалы, қазақ ақын-ойшылдарының, атап айтқанда Абай Құнанбайұлының шығармаларынан келесі үзінділер келтіруге болады:

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа құл емес.
Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі.

Көңілден кірді қашырса,
Адамның хикмет кеудесі [7, 52 б.].

Демек, Құдайды тану кімге қолжетімді деген мәселеде ислам философиялары мен Абай Құнанбайұлы көзқарастарының ұқсастығы мен сәйкестігі де бар. Ақыл бұл – Адамға Құбайдан берілген рақым деп жоғарыда көрсетілген үзінді бойынша, ойшыл ой қорытындылаған.

Абай Құнанбайұлының философиялық көзқарастарын дүниетанымдық негіздер тұрғысынан сипаттай отырып, әртүрлі авторлар оларды әртүрлі бағалайды: пантеизм, теизм, деизм, тіпті материализм ретінде. Соңғы көзқарас кеңестік тоталитарлық кезеңде үстемдік еткен таптық көзқарастың тұжырымдамасын көрсетті. Абай Құнанбайұлының материализмі туралы айту қиын, әсіресе мына жолдарында: «Діннің қанша түрі болса да, олардың бәрі Құдайға тән әділеттілік пен махаббат. Әлемді адамдар жаратпады – олар тек Алла жаратқан әлемді біледі. Адамдар жоғары әділеттілік пен сүйіспеншілікке ұмтылады, ал Алланың ұлылығына шын жүректен сенетін және түсінетін адам дана болады. Алла Тағаланың ұлылығына шын жүректен сеніп, оны түсіндім» [8, 34 б.].

Абай Құнанбайұлы тұжырымдамасында Жаратушыға деген көзқарас пен оған деген қызмет етудің екі кесіндісін ажырата білу қажет: біріншісі – исламды қабылдаған кезде, не үшін сенім бар екенін нақты түсініп, ақыл күшіне сүйене отырып, оның қағидаттарын қорғаса, екіншісі – соқыр сенімге сүйену нәтижесінде пайда болатын күш-серпін ретінде ажырата аламыз. Бұл қазіргі тілмен айтқанда, әлемге діни көзқарастың ішкі мазмұны және оның сыртқы көрінісін, діндарлық пен діни практиканың мазмұнды жағын ашып көрсетеді. Абай Құнанбайұлының мұндай ұстанымының қалыптасуына терең негізінде әл-Фарабидің үлесі бар десек қателеспейміз.

Абай Құнанбайұлы басқа да қазақ ойшылдары сияқты, қазақ халқының өзін-өзі анықтау проблемаларын терең бастан кешірді, мұны сол кездегі қазақ қоғамының қиыншылықтары мен тапшылықтарын өткір сынаумен байланыстыруға болады. Бірақ бұл ақыл, жақсылық, адамгершілік жолындағы болашақ кемелдікке жету үшін қажет шығармашылық сын болды деп айта аламыз [9, 41-48 бб.].

Осылайша, қазақ философиясы Абай Құнанбайұлынан бастау алады, оның бейнесінің жалғастырушылары ХХ ғасырдың басында өмір сүрген Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болды.

Өз шығармашылығында Шәкәрім Құдайбердіұлы Абай Құнанбайұлынан кейін ислам философиясы идеясын одан әрі дамыта түсті. Қазақ ойшылының рухани мұрасын талдау адам өмірі мен даму кеңістігі ретінде Алла туралы, діни сенім туралы ойлар (Шәкәрім Құдайбердіұлының «Иманым» деп аталатын тұтас бір шығармалар топ-

тамасы бар) ұлы ақын-философтың шығармашылығында маңызды орын алатынын көрсетеді. Оның барлық дүниетанымы, оның барлық философиялық көзқарастары ойшылдың діни көзқарастарына енеді деп сенімді түрде айтуға болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының діни дүниетанымының қайнар көзі көпғасырлық тарихы мен өзіндік ерекшеліктері бар сопылық дәстүр болып табылады. Жан дүниелік жамандықтан сабырлылық пен аскетизм арқылы тазару, ең бастысы – Құдайға деген жан-жақты сүйіспеншілік идеясы, сопылық ілімінің маңызды белгілері мен сипаттамалары оны біріктіруге мүмкіндік береді. Сопылықты уағыздаушылар адамның жаны Құдайдың жанының бір бөлігі деп санайды, сол себептен де сенушілердің басты мақсаты – Құдаймен қайта қосылу деп тұжырымдалады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Иманым» топтамасындағы өлеңінде Құдай дәл осындай мистикалық мағынада «жар» («сүйіктім») сөзі «ақиқат» дегенді білдіреді. Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің сопылық көзқарасын айқын білдіріп, былай деп жазды:

Кімге келсе бір бәле –
Жар жіберген көлеңке.
Жақсылық болса егерде –
Жар нұрынан бір сәуле.
Бұл әлемнің әртүрлі,
Бөлек емес ешбірі.
Бәрі де жардың бір сыры,
Не көлеңке, не нұры [10, 256 б.].

Ислам философиясы адамның көз алдында пайда болатын әлем шексіз болып көрінетінін талдайды, бірақ оның шегі де бар, ол бір-біріне қарама-қарсы бөлшектерден тұрады. Бұл қарама-қайшылықтар тепе-теңдікті қамтамасыз етеді, егер оларда өзгерістер болса, бәрі бірден өледі делінеді. Бірақ жаратылыстар оларды құратын және жоятын күш алдында әлсіз және дәрменсіз. Олар өздерін құрған күшке тәуелді. Бұл мәселе қазақ ойшылдарының шығармаларында кеңінен көтерілген. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығынан мысал келтіретін болсақ:

Молдалардың әдісін,
Пайғамбардан хадисын,
Әулиелік жадысын –
Алмадым ақыл тыйғанын.
Айтса да қандай ғалым зат,
Дәлелсіз болса, бәрі – оғат.
Даусыз таза хақиқат,
Жолында жанды қиғаным [11, 221 б.].

Көріп отырғанымыздай, Шәкәрім Құдайбердіұлының пікірі ислам философиясы өкілдерінің ойларымен толық үндес. Шәкәрім Құдайбердіұлының алғашқы ұстазы қазақ халқының бай рухани әлемі болды.

XX ғасырдың басындағы қазақтың біртума ойшылдарының бірі атақты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көрнекті ойшыл-философ қана емес, ақын, публицист, тарихшы, этнограф, қазақ ауыз әдебиеті мен ислам теориясының білгірі болған. Араб және парсы тілдерін жетік білу, табиғи ақындық дарын, туған халқының мәдениеті мен тарихын терең түсіну, аналитикалық қабілеттер оған болып жатқан оқиғалар мен құбылыстардың мәнін тереңірек және айқын түсінуге, оларды ағартушылық көзқарастарымен салыстыра отырып бағалауға көмектесті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ең көрнекті философиялық шығармаларының бірі – «Жер мен көк» поэмасы. Поэма философиялық және моральдық уағыз-әңгіме түрінде құрылған және ең алдымен діни функцияға ие. Онда ол Данте, Милтон, Шведборг, Шеллинг, Фихте және басқа Батыс Еуропа ойшылдарына жақын. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұнда тек ақын ретінде ғана емес, сонымен бірге діни ұстанымдарды, космогенез туралы ежелгі ілімдерді, халық аңыздарын, эзотерикалық даналықты түсіндіретін нағыз философ ретінде өзін таныта білді. Поэма грек-рим антикалығының сюжеттерін, библиялық және Құран бейнелері мен мәтіндерін қазақ халқының діни санасымен ұштастырған. Поэмада дін мен мораль, сенім мен ақыл, өмір мен өлім, әлемдік діндер ілімдерінің синтезіндегі Құдай өсиеттерінің мағынасы және ежелгі әдептердің даналық мұрасы туралы сұрақтар бар. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің көзқарасы мен қиялы арқылы өзінің суреттерін (әлемді құру, түпнұсқа күнә және т.б.) жеткізе отырып, әлемді түсінуге тырысады. Ойшыл бір Құдайдың күшімен құрылған Аспан мен жер арасындағы тепе-теңдік туралы айтады. Оған адам жолы игі істер жасай отырып ғана жете алады деген көзқарастар көрсетілген [12, 44 б.].

Поэмада біз әлемнің, жердің және Адамның жаратылысын түсіндіруге дәстүрлі емес көзқарастарды кездестіреміз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы белгілі канонизацияланған бейнелерді жаңа мағынада береді, жер мен көктегі дәстүрлі идеяларға сәйкес келмейтін заттар мен құбылыстардың әртүрлі символдарын жасайды.

Оның тұжырымдамасының ерекшелігі - ғалам сан алуан және шексіз, сансыз өзгертін әлемдерден тұрады. Оның діни санасы да қозғалыста, кеңістік пен уақытты, адамды, Құдайды білуге бағытталған. Діни ілімде бір-бірімен өзара әрекеттесетін жарық пен қараңғылықтың, жақсылық пен жамандықтың эзотерикалық символикасы жатыр. Аспан мен жер бір-бірімен байланысты, ал әмбебап ақыл – Құдай.

Осылайша, ислам философиясын басшылыққа алған, сабақтастықты танытқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен ислам ойшылдарының түйсіні арасындағы рухани байланысты табуға болады.

Ислам философиясының ірі өкілі Әбу Мансур әл-Матуридидің айтуынша, аян Құдайдан шыққан және ол барлық нәрсенің Иесі. Ол бұл тұжырымдаманы Құдайдың еркіне бағынбай қабылдауды талап етеді. Бұл тұжырымдаманы қазақ халқы да сол қалпында қабылдады деп айтуға болады. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармасындағы бұл жолдар Әбу Мансур әл-Матуриди тұжырымдамасымен терең үндес:

Бір Алла – серігі жоқ, жалғыз өзі,
Оның жоқ ата-ана, ұғлы-қызы.
Тумайды, өзі ешкімнен туылмады,
Осылай «Кул һуа Алла» – Құран сөзі
Ол Алла жасим жауһар – ғариз емес,
Боларға басқа-басқа бөлектенбес.
Алланы еш нәрсеге сатуға
Еш нәрсе оған ұқсап, жөні келмес!
Дүниеде еш нәрсе жоқ теңдес оған,
Өзінің зақымынан қайум тұрған.
Өзі жалғыз, мұқтажсыз, мұңсыз Құдай,
Барша мұқтаж өзіне болған оңай [13, 124 б.].

Бұл жолдар шығарма авторының философиялық-теологиялық мәселелер туралы хабардар болуының жоғары дәрежесін көрсетеді. Мұндай эрудиция барлық қазақ ойшылдарына тән деп айтуға болады. Осылайша, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясы өзекті және пікірталас тудыратын, қазақ халқының рухани дәстүріне айналған көптеген діни-философиялық идеялардың ықпалын қамтитын ерекше мұрасы деп қорытындылауға болады.

Қорытынды

Бұл мақалада ислам философиясы тарихын зерттеу және тарихнамалық талдау негізінде қазақ философиясының қалыптасу мәселелері қарастырылды. Қазақ ойшылдары ислам философиясының жалпы тұжырымдамасын жинақтап, Құдай мен адамның өзара қарым-қатынасын, иман мен білімді ұғыну барысында өз күйзелістеріне көшетіні, сол арқылы сана мен сезімнің мүмкіндіктерін кеңейткені анық.

Сонымен қатар, ғылыми мақала ислам философиясы қазақ философиясы дәстүрінің ажырамас бөлігі болып табылатындығының маңызды дәлелі. Қазақ философиясының рухани әлемі ислам философиясында терең көрініс тапты: өмір ерекшеліктері, әдет-ғұрыптар, дәстүрлер және исламды

қабылдау көзқарастарының ұқсастығы мен сәйкес келуімен ерекшеленді. Бұның негізі дәлелі – қазақ ойшылдарының шығармашылығы, яғни Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектері қазақ философиясының қалыптасу үдерісіндегі сенімнің маңызы мен рөлін зерттеуде баға жетпес мұра болып табылады.

Кеңес заманында қазақ философиясы туралы айтуға тыйым салынды. Бірақ, бүгінгі күні қазақ философиясы өзінің дарынды да, талантты тұлғаларының арқасында әлемдік аренаға шыға алды. Әрине, оның өсіп-өркендеуі мен философиялық білімнің тақырыбына айналуында қазақ даналығының антологиясы, оның сапалық тереңдігі, оны зерттеген адамдардың үлесімен де байланысты болды.

Қорытындылай келе, өткеннің рухани мұрасына жүгінбей, оның әлем мен адамның қазіргі дүниетанымдық көзқарасына еңбей, халықтың өзін-өзі тануы мүмкін емес. Сондай-ақ, онсыз қазіргі заманғы қоғамдық сұраныс пен контекстінде, халық ойшылдарының мұрасын терең зерттеу мүмкіндігі туындамас еді. Осыған байланысты бұл тақырып Қазақстан халқының руханилығы мен дүниетанымын қалыптастыру тұрғысынан да, қазақ халқының тарихын, мәдениеті мен философиясын жаңа парадигмалық зерделеу негізінен де ерекше маңыздылыққа ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гегель Г.В. Лекции по философии истории. – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.
- 2 Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
- 3 Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1991. – С. 360.
- 4 Курманалиева Э.Т. Развитие идей формирования здорового образа жизни в истории казахской педагогической мысли (период казахского ханства): автореф. дисс. канд. наук. – Алматы, 2008. – 27 с.
- 5 Жумагулов К.Т. Актуальные проблемы изучения и преподавания всемирной истории в Казахстане // Материалы Международной научно-практической конференции: «Всемирная история: Проблемы исследования и преподавания», посвященной 75-летию академика К.Н. Нурпеиса в рамках «Нурпеисовских чтений». (Алматы, 12 марта 2010 г.). – Алматы, 2010.
- 6 Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата. Соч., Т. 6 – М., 1966. – 300 с.
- 7 Абай өлеңдері мен шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – 296 б.
- 8 Абай. Қара сөздер. – Алматы: Өнер, 2005. – 129 с.
- 9 Нысанбаев А.Н. Абай и Шакарим: концепция Бога и концепция Разума // А.Н. Нысанбаев. Становление исламской философии в Казахстане. – Алматы: ИФПР МОН РК, 2000. – 274 с.
- 10 Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, кара сөздер). – Алматы, Жазушы, 1988. – 560 б.

11 Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.

12 Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

13 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 430 б.

Transliteration

1 Gegel' G.V. Lekcii po filosofii istorii [Lectures on the Philosophy of History]. – SPb.: Nauka, 2000. – 479 s.

2 Tojnbi A.Dzh. Postizhenie istorii [Comprehension of History]. – M.: Progress, 1991. – 736 s.

3 Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary]. Pod red. I.T. Frolova. – M., 1991. – 360 s.

4 Kurmanalieva Je.T. Razvitie idej formirovaniya zdorovogo obraza zhizni v istorii kazahskoj pedagogicheskoy mysli (period kazahskogo hanstva) [Development of Ideas for the Formation of a Healthy Lifestyle in the History of Kazakh Pedagogical Thought (the Period of the Kazakh Khanate)]: avtoref. diss. kand. nauk. – Almaty, 2008. – 27 s.

5 Zhumagulov K.T. Aktual'nye problemy izucheniya i prepodavaniya vseмирnoj istorii v Kazahstane [Actual Problems of Studying and Teaching World History in Kazakhstan] // Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: «Vseмирnaja istorija: Problemy issledovaniya i prepodavaniya», posvjashhenoj 75-letiju aka-demika K.N. Nurpeisa v ramkah «Nurpeisovskih chtenij». (Almaty, 12 marta 2010 g.). – Almaty, 2010.

6 Bartol'd V.V. Raboty po istorii islama i arabskogo halifata [Works on the History of Islam and the Arab Caliphate]. Soch., T. 6. – M., 1966. – 300 s.

7 Abaj өлеңдері мен шығармаларының екі томдық толық жинағы [Complete Collection of Abai's Poems and Works in Two Volumes]. – Almaty: Zhazushy, 2003. – 296 b.

8 Abaj. Қара сөздер [Black Words]. – Almaty: Өнер, 2005. – 129 s.

9 Nysanbaev A.N. Abaj i Shakarim: koncepcija Boga i koncepcija Razuma [Abay and Shakarim: the Concept of God and the Concept of Mind] // A.N. Nysanbaev. Stanovlenie islamskoj filosofii v Kazahstane. – Almaty: IFP MON RK, 2000. – 274 s.

10 Құдајбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер) [Works (Poems, Epics, Obscenities)]. – Almaty, Zhazushy, 1988. – 560 b.

11 Шәкәрім. Иманым [My Faith]. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.

12 Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі [Kazakh Chronicle]. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

13 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы [Multi-Volume Collection of Works]. – Алматы: Алаш, 2003. – 430 б.

**Сыбанбаев К.У., Оздемир И., Кельдинова А.Б.
Вопросы преемственности в казахской философии**

Аннотация. В статье раскрывается преемственность философских идей казахских мыслителей конца XIX–начала XX века. Помимо этого, рассматриваются основные идеи и предпосылки влияния преемственности казахской философии с исламской философией. Приведены особые примеры единых источников, возникших как результат преемственности, также авторы заинтересованы в данных философских учениях, в истории их развития. Особое внимание уделяется мировоззрению и философско-религиозным идеям Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева и Машхур Жусупа Копеева. Данное научное исследование демонстрирует важные особенности взаимосвязи казахской философии с исламской философией, дополняя ее новыми выводами о формировании казахской философии. Научно-практическая значимость исследования определяется тем, что она представляет большой интерес для учёных, специализирующихся в области казахской философии и истории исламской философии.

Ключевые слова: казахская философия, исламская философия, история, преемственность.

**Subanbayev K., Ozdemir I., Keldinova A.
Issues of Continuity of Kazakh Philosophy**

Abstract. The article reveals the continuity of philosophical ideas of Kazakh thinkers of the late XIX – early XX century the main ideas and prerequisites for the influence of the continuity of Kazakh philosophy with Islamic philosophy. In addition, the are considered. Special examples of common sources that arose as a result of continuity are given. Also, the authors are interested in these philosophical teachings, in the history of their development, special attention has been paid to the worldview of the philosophical and religious ideas of Abay Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiyev, and Mashhur Zhusup Kopeev. This scientific study demonstrates important features of the relationship between Kazakh philosophy and Islamic philosophy, supplementing it with new conclusions about the formation of Kazakh philosophy. The scientific and practical significance of the study is determined by the fact that it is of great interest to scientists specializing in the field of Kazakh philosophy and the history of Islamic philosophy.

Key words: Kazakh philosophy, history, Islamic philosophy, continuity.